

Людмила Костенко

МАГІЧНІ ПРИЙОМИ ВПЛИВУ НА УРОЖАЙ У ПЕРІОД ОРАНКИ ТА СІВБИ НА ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ПОЛІССІ

У роботі розглядаються народні магічні прийоми, за допомогою яких землероби намагалися вплинути на урожай та захистити його від втрат. Серед них «програмування урожаю», захист його через очищення, застосування апотропείв.

Ключові слова: оранка, сімба, урожай, магічні прийоми, обрядові атрибути, «програмування урожаю», апотропей, очищення.

У галузі етнології досліджувалися аграрні звичаї та обряди різних регіонів України, в тому числі Лівобережного Полісся. Серед дослідників цієї теми були П. Чубинський, П. Іванов, Н. Сумцов, М. Максимович, К. Копержинський, Г. Базилевич, О. Кувеньова, С. Творун, Г. Скрипник, Г. Бондаренко, К. Кутельмах, С. Павлюк та інші.

Більше праць присвячено звичаям та обрядам, які супроводжували збирання урожаю зернових. Такий матеріал маємо і з Лівобережного Полісся [1]. До менш вивчених належать звичаї та обряди періоду оранки, сівби та дозрівання урожаю. З теренів Лівобережного Полісся є про це лише поодинокі відомості [4]. У цьому регіоні проводили дослідження російські етологи: Н. Толстой, С. Толстая, Т. Агапкіна та деякі інші. Їх напрацювання плідні, проте більше стосуються святкової сторони народного календаря.

Ми зупинимося на звичаях та обрядах періоду оранки та сівби. Мета роботи — виявити народні магічні прийоми, за допомогою яких землероби намагалися вплинути на ріст рослин та захистити урожай від втрат. Через невелику кількість друкованих джерел з вибраного регіону, будемо спиратися на власні польові матеріали.

У давні часи вірили, що культурні рослини не ростимуть без участі людини. Тому через магічні дії, які ми назвемо «програмуванням урожаю», намагалися надати рослинам плідності, бажаних ознак та якостей. Магічний вплив на урожай мав відбутися за принципом імітативної магії і полягав у передачі характеристик одного предмета іншому.

У перший день оранки та сівби на поле приходили з крашанкою, яка символізувала плідність та зародження життя. У деяких місцевостях брали дві крашанки, оскільки вірили, що плід рослини, як і людський, з'являється на світ від пари. «В сентябрі іде чоловік орать, баба сидорок налаштує, дві щоб були крашанки, щоб пара була зерняти, щоб не був колосок голий». Крашанки сівач мав з'їсти, а шкаралупи посіяти разом з зерном [11]. Подібні звичаї побутували також у інших народів. Німці у перший день оранки яйця з'їдали, а шкаралупи кидали під колеса плуга, їх також примішували до посівного насіння [10, 153].

Щоб надати рослинам бажаних ознак, використовували предмети, котрі мали з ними якусь схожість. Насіння гарбузів сіяли з решета, щоб вони вирости такими ж великими [12]. У коробку, з якої сіяли льон, клали два яйця, «щоб головастий був». Щоб капуста була твердою, на город приносили камінь [16]. Після посадки картоплі у порожній кошик насипали землю, щоб так само наповнити його урожаєм

© Костенко Людмила Анатоліївна — науковий співробітник Національного музею народної архітектури та побуту України.

восени [15]. Подібні звичаї побутували і в інших регіонах України. На Рівненщині до насіння льону додавали яйця [17], один з кущів капусти накривали відром, щоб в'язалися великі головки [14]. На Поділлі перший кущ капусти накривали горщиком, а останній білою хусткою та прикладали каменем. Це робили для того, щоб капуста була завбільшки з горщик, біла, як хустка, і тверда, як камінь [9, 32]. Подібні звичаї побутували також у білорусів. Там жінки садили капусту у драних сорочках, зі щільно причесаними головами, для того, щоб культура мала багато листя, була гладенька і тверда [6, 52].

Намагалися «запрограмувати» також ті ознаки рослини, які від початку були їй притаманні. Так, щоб у льону «виросли жовті головки», біля ниви смажили та споживали яечню [18]. Коли сіяли огірки, одягали плетені постолі, не зав'язуючи волюки (мотузки). Пояснювали свої дії так: «щоб косіци такіє, як віршовки в лапте» [12]. У постолах також загортали грядки. «Дід посіяв огірки, надіває лапоть і заортає рядки» [19]. На Поділлі, щоб в'язалися огірки, на город кидали плетені кошики, мотузяні вузлики [9, 31].

Кількісний склад урожаю «програмували» за допомогою збільшеної порції насіння, посіяної у ріллю за один раз. Так, щоб жито виросло густим, у першу борозну кидали дві жмені зерна підряд [16]. Щоб вродило рясно гарбузів, у кожен лунку клали по 7 насінин [20].

Деякі атрибути, які застосовувалися в аграрних обрядах, входили до календарної системи свят. Серед них окраєць різдвяного хліба, з яким перший раз сіяли. «Батько одрізає різдвяного хліба, кладе за ікону, що курям кине, що заховає в землю, щоб родила» [26]. Насіння гарбузів, призначене для посіву, клали біля великодніх пасок, щоб вони виросли такими ж великими і солодкими [23]. Зі скибкою паски починали сівбу. «Як стануть розговлятися, кусочок паски кладуть за божницю. Як сіють льон, зернові, той кусочок беруть» [24]. На Рівненщині маленьку пасочку клали у кошик, з якого садили картоплю [14]. Рештки великодніх страв — кісточки поросяти, шкаралуши від яєць, шкурки від сала — закопували на ниві [25].

У дохристиянський період різдвяні та великодні страви символізували багатство плодів у новому аграрному сезоні. Очевидно, їхня символіка мала перейти до рослин. Із запровадженням християнства ці предмети почали вважатися чудодійними, завдяки церковному освяченню.

Змінили первісну символіку на християнську й інші аграрні атрибути. У деяких місцевостях для кращого урожаю у коробку, з якої сіяли жито, клали вербу, освячену у Вербну неділю [27], її також закопували на полі, щоб захистити посіви від граду [28]. За первісним же задумом верба, як швидкоростуча рослина, мала «поділитися» з культурами силою росту.

В аграрних обрядах використовували і такий атрибут як хрест. У багатьох місцевостях у посуд, з якого сіяли зернові, клали хлібні «хрещики», виготовлені посередині Великого посту. До того їх зберігали на покуті [23]. Також перше насіння кидали у ріллю навхрест [27]. Такі ж звичаї побутували у білорусів та росіян [6,51]. У деяких місцевостях на ниві закопували хрестом великодні крашанки [29].

«Програмували» урожай також за допомогою зерна із зажинкових та обжинкових атрибутів — «квітки», «бороди», «вінка». Його першим кидали у ріллю, «передаючи» таким способом урожайну силу від старого урожаю новому. До останнього часу ці атрибути освячували у церкві у день Преображення Господнього, по-народному Спаса [4, 164].

Для захисту урожаю від втрат застосовували прийоми апотропеїчної магії. Як апотропеї виступали предмети, що входили до календарної системи свят та наділялися християнською символікою.

Щоб захистити посіви від граду, у перший день оранки та сівби на поле приносили хлібні хрести, спечені посередині Великого посту. «На жито носили хрести, кришили, щоб град не побив» [27]. Хрести також закопували на чотирьох кутах ниви [21]. Щоб захистити урожай від граду, на поле приносили і баговіщенську проскуру

[22]. З такими ж атрибутами починали оранку та сівбу білоруські селяни [8, 79].

Щоб захистити рослини від бур'янів та від знищення птахами, на полі закопували великодні яйця та шкаралупи від них. «Шалупайки свячених яєць на поле — від зілля» [30]. «Святі яйця кругом посаженого — від галок» [31]. Щоб захистити посіви від птахів, проводили також обхідний обряд, під час якого поле обходили один раз або тричі, проговорюючи магічний текст [46]. У такий спосіб утворювали магічне коло, за межі якого птахи не мали проникнути. У Росії з цією ж метою ниву оборювали [2, 113].

До апотропеїчної магії відносимо і народні перестороги. Частина з них пов'язана з віруваннями у те, що урожай можна втратити через позичку. У перший день оранки та сівби нічого не позичали та не віддавали з двору, щоб не «віддати» урожай. «Як виїжджаєш садить картошку, нізя нікому нічого давать» [32]. Особливо не позичали посівного насіння, якщо своя нива була ще не засіяна, інакше вірили, культура «переведеться» [33]. На Поділлі надавали перевагу обміну зерном [9,31]. Також побутувало вірування, що урожай можна втратити, розмовляючи під час сівби з іншою людиною. «Як садиш гарбузи, ні з ким не говориш, не здраствуєшся, щоб не забрала урожай» [34]. «Хто буде говорить, так мовчки, не говори ні з ким» [35]. На Київщині не розмовляли до кінця дня після сівби квасолі [37].

Думаємо, у випадку з позичкою та розмовами під час сівби «у дію вступав» принцип імітативної магії — урожай «втрачали» разом з предметом, який позичили, та зі словом, яке вийшло з вуст людини.

Інші перестороги стосувалися польових шкідників — птахів, черв'яків, мишей тощо. Частина з них пов'язана з віруваннями у те, що тварини розуміють людську мову та дії. Під час сівби проса не розмовляли, щоб горобці «не почули» та не випивали зерно [38]. Мовчки сіяли і кукурудзу, «щоб ворони не вибивали» [39].

Землероби вірили, що урожаю можна нашкодити, споживаючи на полі їжу. Також під час сівби заборонялося лузати посівне насіння. В іншому випадку ці дії, за принципом імітативної магії, мали спричинити поїдання рослин польовими шкідниками. Тому застерігали: «Ротом не ляпать, бо черва буде їсти» [17]. З тієї ж причини культури сіяли на голодний шлунок. «Гарбузи, подсолнух, покуль посаділі, не елі, шоб миши гряди не елі» [12]. Не снідавши, садили й помідори, «щоб не нападала тля» [40]. Щоб пташки не знищували соняшник, насіння для сівби вилущували «з тарілки, яку ніхто не лузав» [30].

Для захисту урожаю від знищення також застосовувалися прийоми очисної магії. Перед початком оранки та сівби окроплювали ниву, орачів, сівачів та робочу худобу свяченою водою. Цим намагалися зняти з них можливі негативні якості, які, вірили, перейуть до рослин [27]. Щоб їх знову не набувати, на полі не сварилися. У зв'язку з цим застерігали: «Коли що садиш, без ніякого скандалу» [41]. Щоб рослини не заростали бур'янами, чоловіки у перший день оранки та сівби одягали чистий одяг. На Поділлі одягали сорочку, в якій причащалися на Великдень [9,32]. У чистому одязі приходили на город і жінки. «На город як ідуть, шоб чистенька хусточка була і кохточка. Щоб людина вся чиста була, шоб на городі було чисто» [21]. Щоб ниви не заростали бур'янами, у посівне насіння також клали білі яйця, які сиволізували поле без трави. «Яйця варять, кладуть у сім'я льону, шоб чистий був, без трави» [22].

У певний історичний період учасниками аграрних обрядів бачили духів рослин та ниви. Під час сівби їм передавали свої побажання щодо майбутнього урожаю. Ці дії ми також називаємо «програмуванням урожаю». Коли садили капусту, приказували: «Расті, капуста, не будь голенаста, а будь пузаста, не будь мала, а будь большая» [43]. «Расті, капуста, большая, маленькая і беленькая» [16]. «Капуста, не будь червива, не дупловиста, а тверда» [44]. Частина магічних текстів мала християнське нашарування: «Раді жито густое, с каласка жменька, а з снапка мерка, ураді Боже» [23]. Схожі тексти записав етнограф Петро Іванов на Харківщині: «Роди Боже льон, на стебло стеблистий, на корінь коренистий, на волокно волокнистий» [5, 85]. З побажаннями щодо майбутнього урожаю зверталися і до ниви. На Новго-

род-Сіверщині примовляли: «Земля Тетяна, накормі всіх» [40]. Деякі тексти мали форму «угоди» сівача з землею: «Мать сира земля, даю тебе пасєв, дай міне урожай» [45]. З іншого прикладу бачимо, що предметом «домовленості» людини з нивою був урожай гарбузів, який їй обіцяли в подарунок. «Сажду гарбузи і не знаю я кому, а кому приложу (посіє в землю), тому і подарю» [36].

У іншій групі текстів звертання до рослини або ниви відсутні, у них виголошується лише бажаний результат людської праці. Очевидно, вони пізнішого походження, коли вірування у духів рослин минули. У селі Кудлаївці Чернігівської області у кінці сівби промовляли: «Що посіяно, щоб родило, що не зійшло, щоб позаду сходило, хто вперед починав, щоб у мене позичав» [46]. У селі Брусилів на Чернігівщині приказували: «Хай росте і бує да травицю побиває» [49]. Сіючи рослини, заклинали шкідників: «Не черв сажаю, а картошку» [47]. Щоб на городі не завелися жаби та миші, а урожай був добрим, кожному з цих явищ вказували його місце: «Жаба у воду, миш у колоду, а цибуля расті по всьому городу» [36].

Перед початком оранки та сівби також намагалися задобрити ниву через спільну з нею трапезу. Пережитком цього були борошняні вироби, які приносили на поле. На Лівобережному Поліссі починали сівбу з житніми хрестами. Перед роботою їх споживали орачі та сівачі, годували ними худобу, закопували у ріллю [24]. У селі Чемер Чернігівської області під час заорювання (прокладення перших борозен) на ниву клали торбинку з паляницею і хлібним хрестом, яку накривав шар ріллі, перекинутий плугом. Увечері її забирали додому, хлібні вироби виймали і у сімейному гурті їли [39]. Подібні звичаї зафіксовані у багатьох регіонах України. На Харківщині житні хрести перед сівбою споживали, закопували на ниві або клали на ріллю [5, 82]. Ритуальні дії, направлені на задобрення землі, супроводжувалися текстами. До нас вони дійшли з християнським нашаруванням. «Кладу на той ролле, де сію, — Раді, жито, густое, урадї, Боже!» [23]. «Як сію перве, кладу хрещик і кажу — Роди, Боже!» [46].

Хлібні вироби також мали бути взірцем для майбутніх плодів. У селі Бирине Сумської області у посівне зерно кришили хліб і приказували: «Як Бог родив, давай ещо» [12]. Можливо, раніше з такими словами зверталися до ниви.

Намагалися вплинути на урожай і через померлих родичів. У ніч перед Стрітенням [15] або Чистим четвергом [12] вони, за народними віруваннями, навідувалися до своїх домівок. Для померлих на столі залишали гостину, у тому числі крашанки, які називали «стрітенськими» та «четверговими». Пізніше з ними починали оранку та сівбу. «Кладе matka проти Стрічання пару яєць на столі, солі в платочок. Назавтра до сонця забирає. Варить їх, віддає сівачу, щоб їх поїв, а шалупайками льон посіяв, щоб був хороший і не вилягав» [15]. Думаємо, яйця «набували» магічної сили через прилучення до світу мертвих, яких вважали всесильними.

У певний історичний період померлих уявляли учасниками польової трапези, яку влаштовували перед початком оранки та сівби. Обідали хлібороби і у кінці жнив, біля обжинкової «бороди». Там же залишали рештки їжі, як вважають учені, для померлих. Після такого вшанування вони мали сприяти живим у аграрних справах [7, 124].

Землероби закликали на допомогу і нечисту силу, яку також вважали всесильною. Цікаво, що магічні тексти, адресовані до мертвих і нечистої сили, схожі за ритмікою. На Рівненщині, сіючи ниву, приказували: «І ви, вмерлі, не лежіте, да прийдіте поміжете» [14]. На Черкащині за кожною гарбузовою насінною, опущеною в лунку, промовляли: «І ти, чорте, не гуляй та гарбузи кидай» [3, 12].

До останнього часу землероби більше поклалися на Бога та християнських святих. Перед роботою вони відвідували церковну службу, освячували посівне зерно, зверталися до священика: «Батюшка, благословіть на хороший труд» [41]. Хлібороби також замовляли на поле хресний хід. Тоді священик разом з громадою обходив посіви, читав молитву за урожай, проводив обряд окроплення святою водою ниви та всіх присутніх. Селяни і самостійно на початку та у кінці роботи читали молитви

до Бога, християнських святих, серед них «Отче наш», «Богородице Діво, радуйся». Звертаючись до Бога, вони просили не лише за себе, але й за ближніх. «Роди, Боже, на всіх, і на крадящого, і на просящого, і нам» [41]. «Роди, Господи, на всякого долю, на кривого, на сліпого, на просящого, на приходящого, на мене і моїх діточок» [48]. Подібні тексти були поширені також в інших регіонах України. На Поділлі приказували: «Роди, Боже, щоб було людям дати і продати» [9, 33].

Отже, в процесі історичного розвитку виникла та дотривала до наших днів певна група магічних прийомів впливу на урожай та захисту його від утрат, у яких відбилися світоглядні уявлення різних епох.

До магічних прийомів впливу на урожай належить «програмування урожаю» за допомогою побутових, календарно-обрядових, у тому числі обжинкових атрибутів та через «контакт» людини з нивою, рослиною, християнськими святими, «залученням» до магічних практик потойбічних істот.

Для захисту урожаю від втрат застосовувалися прийоми очисної та апотропеїчної магії. У ролі апотропеїв виступали предмети, які входили до календарної системи свят та мали християнську семантику. До апотропеїчної магії відносимо і народні перестороги, через які намагалися попередити негативні для урожаю явища.

З метою «програмування урожаю» та захисту його від втрат могли використовуватися однакові атрибути, але з різною семантикою.

1. *Базилевич Г.* Местечко Алесандровка Черниговской губернии Сосницкого уезда // Этнографический сборник. — Спб. 1853. — Вып. 1.

2. *Берштам Т.А.* Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX - начало XX века. — Л., 1988.

3. *Гринченко Б.Д.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. — Ч., 1895. — Вып. 1-3.

4. Записки Черниговского губернского статистического комитета. — Ч., 1866. — Кн. 1.

5. *Иванов П.В.* Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Х., 1907.

6. *Кагаров Е.Г.* Магия в хозяйственно-производственном быту крестьянства // Атеист, 1929. — №37.

7. *Кутельмах К.* «Спасова борода»: магія чи реальність // Народознавчі зошити. — 1996. — №2.

8. *Лозка А.* Беларускі народны каляндар. — Мінськ, 1993.

9. *Творун С.* Весняні аграрні звичаї та обряди українців Поділля // НТЕ, 1991. — № 3.

10. *Токарев С.А.* Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы. Весенне-летние праздники. — М., 1978.

11. Записано у селі Богданівка Шосткінського району Сумської області від Бойко П.С., 1919 р.н.

12. Записано у селі Бирине Новгород - Сіверського району Чернігівської області від Козлової О.П., 1928 р.н.

13. Записано у селі Ширяєво Путивльського району Сумської області від Латишевої Н.С., 1940 р.н.

13. Записано у селі Хоробичі Городнянського району Чернігівської області від Рабенок В.М., 1930 р

14. Записано у селі Мульчиці Володимирецького району Рівненської області від Черевач М.А., 1924 р.н.

15. Записано у селі Стахорщина Новгород-Сіверського району Чернігівської області від Святюхи П.І., 1913 р.н.

16. Записано у селі Петрушин Ріпкинського району Чернігівської області від Тищенко М.П., 1911 р.н.

17. Записано у селі Бродниця Зарічненського району Рівненської області від Гаврилович В. Г., 1930 р.н.

18. Записано у селі Володькова Дівича (Червоні Партизани) Носівського району Чернігівської області від Сліпак У.І., 1927 р.н.

19. Записано у смт Середина-Буда Сумської області від Маджелісової Г.С., 1937 р.н.
20. Записано у селі Тернівка Конотопського району Сумської області від Солдатенко Н.В., 1938 р.н.
21. Записано у селі Козацьке Бобровицького району Чернігівської області від Марченко Н.С., 1912 р.н.
22. Записано у селі Зноб -Новгородське Середино-Будського району Сумської області від Іванцової Є.Г., 1919 р.н.
23. Записано у селі Терехівка Чернігівського району Чернігівської області від Ященко Л.С, 1928 р.н.
24. Записано у селі Чапліївка Шосткинського району Сумської області від Трус Н.М., 1920 р.н.
25. Записано у селі Фотовиж Глухівського району Сумської області від Бачаєвої Н.П., 1928 р.н.
26. Записано у селі Очкине Середино-Будського району Сумської області від Ліхород Х.С., 1925 р.н.
27. Записано у селі Піски Бобровицького району Чернігівської області від Іванко О.Ф., 1913 р.н.
28. Записано у селі Дорогинка Фастівського району Київської області від Кучерявої Насті, 1910 р.н.
29. Записано у селі Вовчок Козелецького району Чернігівської області від Момот Г.Г., 1921 р.н.
30. Записано у селі Реутинці Кролевецького району Сумської області від Ялагіної М.Я., 1929 р.н.
31. Записано у селі Кучинівка Щорського району Чернігівської області від Реус Л.П., 1939 р.н.
32. Записано у селі Кіндратівка Сумського району Сумської області від Туряник З.М., 1939 р.н.
33. Записано у селі Жадове Семенівського району Чернігівської області від Ілляші М.С., 1939 р.н.
34. Записано у селі Скунусове Путивльського району Сумської області від Ващенко В.В., 1970 р.н.
35. Записано у смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області від Пуцай У.І., 1932 р.н.
36. Записано у селі Костобобрів Семенівського району Чернігівської області від Ленькова К.М., 1932 р.н.
37. Записано у селі Перемога Баришівського району Київської області від Бугайової О.М., 1934 р.н.
38. Записано у селі Березна Менського району Чернігівської області від Якуб М.П., 1915 р.н.
39. Записано у селі Чемер Козелецького району Чернігівської області від Шурхан М.П., 1914 р.н.
40. Записано у селі Карильське Коропського району Чернігівської області від Прокопенко Л.В., 1928 р.н.
41. Записано у селі Блестова Новгород-Сіверського району Чернігівської області від Шульги У.М., 1928 р.н.
42. Записано у селі Вересоч Куликівського району Чернігівської області від Костановської В.Ф., 1917 р.н.
43. Записано у селі Мамекіне Новгород-Сіверського району Чернігівської області від Полянської Т.М., 1914 р.н.
44. Записано у селі Тернівка Конотопського району Сумської області від Ткач М.Г., 1932 р.н.
45. Записано у селі Марчихина Буда Ямпільського району Сумської області від Бублик А.Р., 1920 р.н.

46. Записано у селі Кудлаївка Новгород - Сіверського району Чернігівської області від Софіцької М.О., 1926 р.н.

47. Записано у селі Дігтярівка Новгород - Сіверського району Чернігівської області від Чмихун Н.М., 1937 р.н.

48. Записано у селі Старий Білоус Чернігівського району Чернігівської області від Дігтяр О., 1932 р.н.

49. Записано у селі Брусилів Чернігівського району Чернігівської області від Бичкової О.М., 1928 р.н.

В работе исследуются народные магические приемы, с помощью которых земледельцы пытались повлиять на рост растений и защитить урожай от потерь. Среди них «программирование урожая», защита его с помощью очистительных обрядов, использование апотропеев.

Ключевые слова: пахота, севба, урожай, магические приемы, обрядовые атрибуты, «программирование урожая», апотропей, очищение.

The work deals with folk magic tricks that help farmers attempting to influence plant growth and protect crops from damage. These include «programming yield», protect it through the cleaning, application of defenders.

Key words: tillage, crop, harvest, magic tricks, attributes, «programming yield», defenders, clearing.

